

O jeziku Zapamćenja fra Grge Martića

———— Emina Berbić Kolar ————

DOI: <https://dx.doi.org/10.21857/mwo1vc30zy>

Izvorni znanstveni rad

Rukopis prihvaćen za tisak: 1. prosinca 2022.

Sažetak

Fra Grgo Martić bio je franjevac, književnik, ilirac, svjedok svojega vremena, dokumentator bosanskohercegovačke stvarnosti 19. stoljeća. Rodio se 1822. u Rastovači kod Posušja, a umro je u Kreševu 1905. Zapamćenja su njegovo najvrjednije prozno ostvarenje u kojemu su opisane velikosrpske težnje i srpska propaganda onoga vremena kojoj je cilj bio prisvajanje Bosne i Hercegovine. Fra Grgo Martić bio je poliglot koji se aktivno koristio hrvatskim, njemačkim, latinskim, talijanskim, francuskim, turskim i mađarskim jezikom. Upravo iz njegove višejezične perspektive i pripadnosti ilirskome pokretu zanimljiva će biti cjelovita jezična analiza njegova najboljega književnog ostvarenja – Zapamćenja. Cilj je rada cjelovito jezično analizirati Zapamćenja fra Grge Martića na fonološkoj, morfološkoj, sintaktičkoj i leksičkoj razini. Jezik fra Grginih Zapamćenja staviti će se u povijesni kontekst vremena u kojemu je djelo nastalo. Posebna će se pozornost posvetiti kontekstu vremena i prostora u kojemu je djelo nastalo te sociolingvističkoj uvjetovanosti prostora i vremena u odnosu na vrijednost ovoga djela. Metodologija rada bit će temeljena na analizi teksta te usporedbi s normativnim priručnicima vremena u kojemu je djelo nastalo.

Ključne riječi: fra Grgo Martić; Zapamćenja; hrvatski jezik; ilirizam; Bosna i Hercegovina.

1. UVOD

Fra Grgo Martić bio je jedan od najznačajnijih javnih, kulturnih i pedagoških djelatnika 19. stoljeća u Bosni i Hercegovini. Rodio se 1822., a umro je 1905. O fra Grginu rođenju i obiteljskim prilikama piše Lucija Vrljičak: „Mate Martić rođen je 24. siječnja 1822. godine u obitelji Grge Martića i Jele Kukulj, u Rastovači pokraj Posušja i jedno je od njihovo šestero djece. Djetinjstvo je proveo u rodnom zavičaju, inače kraju u kojemu su Martići jedno od najstarijih prezimena pa neki izvori njihovo postojanje datiraju 500 godina unatrag,

dok drugi svjedoče o njihovom tristogodišnjem životu na posuškom tlu.“ (Vrljićak, 2015: 192) Vrljićak nadalje kaže: „U svojim *Zapamćenjima* Martić piše detaljno o događajima kojima je bio svjedok ili pak u njima sudjelovao, ali i o pričama i legendama iz prošlosti, narodnim herojima i svojim suvremenicima. Ova knjiga je bogat izvor fra Grginih osobnih zamjećivanja i događaja, njegovih stavova i odnosa s narodom i narodnim vladarima. Posebno detaljno navode se podatci o suradnji s turskim vezirima i pomoći koju je uvijek uspješno znao izvojevati od njih.“ (Vrljićak, 2015: 196) Uzmemo li u obzir sve navedeno, nameće nam se zaključak kako je fra Grgo Martić utjelovljenje hrvatstva i katoličanstva, a nadasve mudrosti i pronicljivosti kojom se vladao u vrlo nesigurnim vremenima i zahvaljujući kojoj je osiguravao povoljan položaj, ne samo sebi i franjevcima nego i svim Hrvatima u Bosni i Hercegovini. Fra Grgo Martić može biti primjerom kako se i kroz gromoviti vijek moglo ići ponosno uzdignute glave i biti katolikom i Hrvatom i u sredinama koje su uvijek bile izazovne i zahtjevne. Ono što je fra Grgu posebno odlikovalo jest njegova inteligencija, načitanost, poznavanje mnogih jezika i kultura te uvažavanje drugog i drugačijeg – mogli bismo reći da je interkulturalnost i multikulturalnost temeljno obilježje fra Grgina bića i bitka.

2. O JEZIKU ZAPAMĆENJA

2.1. Pregled dosadašnjih istraživanja

Fra Grgina *Zapamćenja* nastala su na temelju njegovih sjećanja na razdoblje 1829. – 1878. Nastala su na temelju osobnih autorovih bilježaka koje je prema njegovu kazivanju zabilježio Janko Koharić. *Zapamćenja* je za tisak priredio Ferdo Šišić. Izdana su u Zagrebu u nakladi Gjure Trpinca (knjižara Južnoslavenske akademije) 1906. godine. U predgovoru *Zapamćenja* stoji: „U augustu 1901. zaputio se potporom hrv. knjiž. društva pokojni profesor dubrovačke gimnazije Janko Koharić u bosanski franjevački samostan Kreševo, da ondje zabilježi kazivanje fra Grge Martića. Sam fra Grgo Martić svojom je rukom posvjedočio točnost i autentičnost zabilježenoga teksta. Fra Grgina *Zapamćenja* nisu naišla odmah na pogodnog tiskara, nego su prebacivana iz ruke u ruku različitih ljudi dok na kraju rukopis nije uzeo zagrebački knjižar Gjuro Trpinac koji je zamolio dr. Ferdu Šišića da bude urednikom *Zapamćenja*. Ferdo Šišić govori u predgovoru: „Redigirajući ova *Zapamćenja* nijesam ništa ni dodao ni izostavio, jer sam htio, da se vidi, šta je fra Grga bio i kako je mislio. Jedino su tamo amo učinjene sitne promjene u tome, što su neke odviše dugačke, pa s toga nepregledne rečenice razriješene u kraće.“ (Martić,

1906: VI) Ferdo Šišić nastavlja da je učinio jedino manje promjene glede dugačkih i nepreglednih rečenica koje je preoblikovao u kraće. Napomenuo je da je dodao i godine vezane uz događaje koji se spominju jer to fra Grgo nije nikada činio. (Martić, 1906: VI)

Fra Grgo na kraju *Zapamćenja* kaže: „Na koncu konca ima primijetiti, da sam ovo mom brzopiscu onako oblimice, prostim jezikom, bez obzira na gramatiku i sintaktičku opravu kazivao, a kazivao sam stvari, koje sam zapamtio, ili, kako sam ih čujavao, onako kako sam i ja ispričao.“ (Martić, 1906: 119)

Upravo su me navedene fra Grgine riječi nagnale na misao kako bi valjalo analizirati njegov jezik te kroz jezičnu prizmu zapisanoga dati dodatni značaj radu i djelovanju fra Grge Martića. Moram napomenuti da je temelj mogega rada jezična analiza fra Grginih *Zapamćenja*, ali moramo imati na umu da su *Zapamćenja* nastala na osnovi njegovih kazivanja profesoru Janku Kohariću, a da je tekst uredio za tisak Ferdo Šišić; u jezičnoj analizi zasigurno ne možemo tvrditi da je sav tekst isključivo fra Grgin jer je utjecaj Koharića i Šišića očekivan. Napominjem i da je Koharić zapisao tekst *Zapamćenja* 1901., a Šišić ga je uredio i izdao 1906., no svakako treba imati na umu i vremenski odmak kazivanih događaja (1829. – 1878.).

U dosadašnjoj literaturi o jeziku i stilu fra Grginih *Zapamćenja* pisao je Pranjković; on doduše ne piše izrijekom o jeziku *Zapamćenja* nego o jeziku *Osvetnika* pod nazivom *Kiko i Zelić*. Pranjković (2000.) navodi kako je za fra Grgin jezik specifično mnoštvo primjera i iznosi kako je kod Martića veoma česta uporaba aorista, tzv. krnjeg perfekta (perfekta bez pomoćnoga glagola), arhaičnih i neobičnih participa, glagolskih novotvorenica, lokalnih, zastarjelih i/ili neobičnih infinitivnih konstrukcija različitoga tipa. Pranjković primjećuje kako je Martiću svojstvena uporaba atributivnih skupova, zatim rastavljanje pridjeva od imenica, a da mu glagolski oblici veoma često dolaze na kraju rečenice (Markešić¹ prema: Pranjković, 2000.)

O jeziku i stilu fra Grge Martića pisao je i Krunoslav Pranjić², koji kaže: „opet ću se latiti *Zapamćenja*, pa imenovati stavak po stavak svojega temata kao stilske postupke virtualno inspirativne te nasljedovanja vrijedne i dan-danas:

1. ritmizacija enklitikom
2. ekonomizacija iskaza

¹ <https://www.lzmk.hr/images/radovi9/ivan%20markesic%20ivo%20pranjkovic%20hrvatski%20jezik%20i%20franjevci%20bosne%20srebrene.pdf>. (Pristupljeno 2. 4. 2022.)

² <https://stilistika.org/o-jeziku-i-stilu-fra-grginu-jos-jednoc>. (Pristupljeno 2. 4. 2022.)

3. relikv versifikacijskog arhetipa
4. afiksalne tvorbe
5. diskontinuiranost iskaza
6. infinitivni proširak predikatu
7. pomnost u redu riječi
8. interpolacije kao specifične ritmizacije
9. alogotizmi s mikro-kontekstom
10. nekolic metaforizirani frazeologizmi
11. stilotvornost leksemskih rekcija.“

2.2. Analiza teksta

Zapamćenja sam analizirala na fonološkoj, morfološkoj, sintaktičkoj, leksičkoj i tvorbenoj gramatičkoj razini. Prije prikaza analiziranoga teksta treba istaknuti da je tekst nastao u 19. stoljeću, a možemo reći da vremenski pokriva cijelo 19. stoljeće jer su opisani događaji obasegnuli vrijeme 1829. – 1878., kazivan je početkom 20. stoljeća, točnije 1901., a uređen 1906. Ti su podatci jako važni za razumijevanje zapisanoga teksta i jezičnih obilježja koja proizlaze iz njega. Posebno treba istaknuti da je to vrijeme hrvatskoga ilirskoga preporoda i Gajeve jezične standardizacije. Fra Grgo se dobro upoznao s hrvatskim ilircima, s kojima je i prijateljvao te je pratio njihov rad i prenio ga i u svoj tekst. Ne možemo sa sigurnošću reći da su *Zapamćenja* nastala na temelju bilo koje gramatike toga vremena, ali se jasno uočava utjecaj ilirskih gramatika (Veberove, Šulekove).

Najpoznatiji pokretači i nositelji hrvatskoga narodnog preporoda u Bosni i Hercegovini koji su djelovali pod izravnim utjecajem Gaja i ostalih iliraca i koji su surađivali u *Novinama horvatskim, slavonskim i dalmatinskim*, kao i u njihovu kulturnom prilogu *Danici*, bili su Ivan Franjo Jukić, Grgo Martić, Martin Nedić i Marijan Šunjić. S druge strane Gaj i njegovi suradnici živo se zanimaju za Bosnu i Hercegovinu, potiču suradnike u BiH i na idejnom i na kulturnostvaralačkom polju. Napose su podupirali otpor protiv turske vlasti, što se posebice vidi u književnom stvaralaštvu hrvatskih preporoditelja u Bosni i Hercegovini. U dva navrata, 1840. i 1848. godine, na poticaj Ivana Frane Jukića, trebalo je osnovati književno društvo *Kolo bosansko*, ali kako su turske vlasti zabranjivale takvu ideju, a ni među franjevačkim vodstvom nije bilo jedinstva, ta nakana nije ostvarena.³

³ https://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatski_narodni_preporod_u_Bosni_i_Hercegovini. (Pristupljeno 2. 4. 2022.)

2.3. Fonološka razina

Fonem *h* nalazi se na mjestima koja su tipična za bosanski jezik, a u hrvatskome jeziku na tim mjestima fonem *h* nikada ne dolazi: *handžar*, *hodžak*. Fonem *h* zamjenjuje se fonemom *v* u riječima poput *kuvat*, *kuvalo se*; ta je osobina tipična za hrvatski jezik, odnosno za staroštokavske govore, posebice za slavonski dijalekt (usporedi: Berbić Kolar, Kolenić, 2014). Na mjestu suglasničke skupine *ts* javlja se fonem *c*: *Imocki*, odnosno naziv mjesta zabilježen je fonetski. Postojane su suglasničke skupine *dj*, *gj*: *među se*, *ledja*, *dodju*, *prodju*, *magjarske*, *magjarstvo*, *govedju*, *otidje*. Prema dosljednom bilježenju suglasničkih skupina, dvoslova *dj* i *tj*, možemo zaključiti da tekst nije pisan prema Gajevoj slovopisnoj reformi.⁴

Bilježe se i primjeri gubljenja fonema, i to u svim pozicijama, npr. *upane* (ovaj primjer možemo objasniti aktivnim razgovornim leksikom koji se u to vrijeme koristio u Bosni i Hercegovini)⁵, primjer je to gubljenja fonema u središnjem položaju. U primjeru *po* (*pol*) uočljiva je zamjena fonema *l* fonemom *o* na kraju sloga *pol* > *poo* > *po*, dva se vokala *o* stežu u jedan te nastaje dugo *o*. Zanimljivo je da se riječ *pogrješka* bilježi s jekavskim refleksom *jata*, što je u skladu s pravilima zagrebačke filološke škole o pravilu *jata* iza pokrivenoga *r*.⁶ Toponim *Split* bilježi se kao *Spljet*. Suglasnička skupina *hv* daje *f*: *ufatit*. U primjeru imenice *Mačedonija*, fonem *ć* nalazi se na mjestu fonema *k*. Na mjestu fonema *t* nalazi se fonem *ć*: srećno. U tekstu nailazimo na očuvanu suglasničku skupinu *šč*: *upropašćen* i na očuvanu staru suglasničku skupinu *skj* i *stj*. Očuvanje suglasničke skupine *šč* ukazuje na očuvan arhaičan jezični sustav onoga vremena. U nekim se riječima javljaju sekundarni fonemi: *avantgarda*. Zanimljiv je oblik riječi *bajraktar*, što bi, prema izvorniku iz turskog jezika, bilo točno (tur. *bajrak* – zastava), a ne u obliku kakav mi koristimo u aktivnom razgovornom leksiku (*barjaktar*). U obliku *barjaktar* došlo je do prebacivanja suglasnika u odnosu na izvornik iz kojega dolazi navedena riječ. U nazivu *Stolac* – *Stoca* dolazi do zamjene i redukcije fonema *l*: *Stolac*, *Stolca* < *Stooca* < *Stoca*, *kolac* < *koca*. Fonem se *l* gubi i u nekim drugim riječima, npr.: *blagosov*, *blagosoviti*, u tim je primjerima vidljiva disimilacija ili razjednačavanje. Čestica *bome* javlja se sa sekundarnim fonemom *r*: *borme*. Zabilje-

⁴ Gaj, Lj. (1830) Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja, Budim.

⁵ I danas se takvi oblici koriste u svakodnevnom govoru na području Bosne i Hercegovine.

⁶ Bili smo svjedocima jezičnih prijepora između autora pravopisa poput Ham u odnosu na Jožića i suradnike te rasprava u kojima se Ham isključivo zalagala za oblik *pogrješka* i pozivala na jezik zagrebačke filološke škole koji je dosljedno bilježio *pogrješka*.

ženo je i provođenje glasovnih promjena u riječima u kojima se ne provode u standardnom hrvatskom jeziku: *zanešenjak* < *zanesenjak* (jednačenje po mjestu tvorbe), *beg* < *bezi* (sibilarizacija)⁷, *reformi* < *reforama* (nepostojano a)⁸, *Stolac* < *Stoca* (vokalizacija).

2.4. Morfološka razina

U primjeru *za večere* javlja se prijedlog *za* ispred imenice u G jd., prijedlog *za* jedan je od rijetkih prijedloga koji mogu ići uz tri padeža: genitiv, akuzativ i instrumental i u suvremenom hrvatskom jeziku. Ono što se na morfološkoj gramatičkoj razini posebno ističe jest odvojeno pisanje niječnice od nenaglašenog prezenta glagola htjeti: *ne ću*.⁹ Glagolski pridjev radni glagola čuti glasi *čujavati*. Toponim *Banjaluka* sklanja kao da se radi o dvjema sastavnicama imenske riječi *Banjojluci*. Infinitivi glagola *izaći* i *ući* glase *izići* i *unići*. Česte su glagolske imenice: *zatočenje*, *izbavljenje*, *sporazumljenje*, *snošenje*. Javlja se imenica *prisuje* nastala od glagola *prisutnost*. Sintagma *fra Grga* gotovo se uvijek javlja u obliku *fra Grgo*. Imenice *e*-promjene koje u N jd. imaju završni morfem *-o* u odnosu na uobičajeni završni morfem *-a*¹⁰. Glagol *moći* javlja se s rotacizmom u obliku *morem*, *moreš*, *more*. Vrlo je česta uporaba aorista i imperfekta, o tom fra Grginu obilježju pisao je i Pranjeković (2000.). Navodim neke od zabilježenih primjera: aorist – *vrnu se natrag* (3. l. jd.), *zaviče* (3. l. jd.), *ponamjestiše* (3. l. mn.), *povikaše* (3. l. mn.), *reko* (1. l. jd.), imperfekt – *mišljah*. U prezentu 3. l. mn. javlja se nastavak *-u*: *živu* (< *žive*) u glagola *živjeti*. Zanijekani oblik glagola *biti* glasi: *nijesam*, *nijesi*, *nijesu*, *nijeste*, *nijesu*. Glagol *biti* javlja se u obliku *bivati* (*bivam*, *bivaš*, *biva*, *bivamo*, *bivate*, *bivaju*). Posvojni pridjev od imenice *župa* završava na dočetak *-ski*, *župski*. Pokazna zamjenica *onaj* glasi *oni*: *oni barjaktar*, *oni čovjek* (pokazna zamjenica *onaj* u obliku *oni* javlja se vrlo često, čak i kao poštapalica).¹¹ Pokazna zamjenica *ovaj* glasi *ovi*: *ovi Skender-beg*.

Glagolski pridjev trpni tvoren je gramatičkim morfemom: *-t*, *-ta*, *-to*, *-ti*, *te*, *-ta*: *poslat*, *zapisat*.

⁷ U suvremenom hrvatskom jeziku koristi se uglavnom duga množina *begovi*.

⁸ Primjer je to G mn. s alomorfnim nastavcima *reforama*, *reforma* i *reformi*.

⁹ Odvojeno pisanje niječnice uz nenaglašeni prezent glagola *htjeti* također je bilo prijemom različitih pravopisnih struja, prof. dr. sc. Sanda Ham zalagala se za takvo pisanje te ga je predlagala kao pravopisno normativno.

¹⁰ Riječ je o dvosložnim hipokoristicima muškoga roda koji se sklanjaju po *e*-promjeni.

¹¹ Pokazna zamjenica *onaj* u obliku *oni* vrlo je česta kao poštapalica kod mnogih stanovnika Bosne i Hercegovine i danas, to je osobina koja pripada razini razgovornoga funkcionalnog stila (op. a.).

Glagolski prilog sadašnji od glagola *drhtati* glasi *drščući*. Zanimljivi su oblici priloga: *medjuto*, *odanle*, *svukuda*, *nuto* (*uto*), *napose*. Veznik *jer* javlja se u obliku *jerbo*, a veznik kao u obliku *kano*. Broj *oba* javlja se u D u obliku *obima*. Glagolski broj *stotinjak* glasi *stotinak*.

2.5. Sintaktička razina

Vrlo su česte dugačke, višestrukosložene rečenice. Iako je i sam dr. Ferdo Šišić napomenuo da je jedinu redakтуру učinio u odnosu na duge i nejasne rečenice, još se uvijek na tako duge i pomalo nejasne rečenice može naići u tekstu: „A taj hodžak, ti Janjičari, bili su jedna četa sabrana po svijetu jednog, velikoga, svjetskoga od zarobljene male muške djece od svake vjere i naroda, tako da ona zaborave oca i majku, nizašto drugo nijesu znala, nego za svoj ratni posao i sultanove zapovijedi.“ (Martić 1906: 1)

Česte su rečenice s umetanjem: *onda oni, koji ga operirao, htio je ispitati od čega je umro. Daj meni, snašo, vatre*. Vrlo je specifičan red riječi, na koji je upozorio i Pranjković: *I zovne ih na ćifluk Mustafa pašin Grbavicu u polju sarajevskom*. Uočljivo je da pridjeve i zamjenice stavlja nakon imenica, što pridonosi posebnoj rečeničnoj dinamici. Npr. *u kući kršćanskoj, u uniformi evropskoj, Turkinju djevojku Prohićevu, s ćuprije mostarske, u večer dugo, nesrećna bitka mohačka, flota turska, vlada carigradska*.

2.6. Leksička razina

Leksik *Zapamćenja*, kao i općenito cjelovitoga fra Grgina opusa, predstavlja posebnu vrijednost i plijeni posebnu pozornost. Ono na što nas je i Pranjković upozorio u odnosu na Martićevo djelo jesu brojni arhaizmi (*iskati* – prasl. tražiti izgubljeno, tražiti, željeno¹², *kiljati* – kad je vojska kiljala...), neologizmi, ali i brojne tuđice. Pritom prvenstveno mislim na riječi podrijetlom iz osmanskog turskog jezika. U odnosu na vrijeme koje se bilježi i koje je opisano, ne možemo govoriti o čistim turcizmima nego o riječima koje su u naše krajeve došle za vrijeme Osmanskoga Carstva iz osmanskog turskog jezika. Ono što daje posebnu notu njegovu tekstu jesu dijelovi pisani osmanjskim turskim jezikom.¹³ Fra Grgo je, kao što će to zabilježiti brojna literatura, poznavao osmanski turski jezik i nije se ustručavao pisati na njemu, odnosno pisati neke dijelove teksta osmanskim turskim jezikom: *Uzuruna selam gai-*

¹² Glagol *iskati* javlja se u prezentu 3. l. jd., u kojemu glasi *ište*.

¹³ Djelo je nastajalo u vrijeme prije Ataturovih jezičnih reformi i prije nego što je Atatürk proveo jezičnu standardizaciju modernog (suvremenog) turskog jezika, stoga treba valjano bilježiti i objašnjavati lekseme koji dolaze iz turskog jezičnog kruga Osmanskoga Carstva.

bunahu (pozdravljam prisutnog, a odsutnom *hu*)¹⁴, *malum omen* – (zao znak), *Allah rahmet eilesun*, nadgrobni natpis: *Ne kendi eil ledi rahat, ne halka virdi huzur, jikilmiş giti dži handan, dejausur cheli kubur*. Rečenice u kojima miješa osmanski turski i hrvatski jezik: *Terbiye*¹⁵ ne učiniš?

U tekstu nailazimo i na rečenice pisane talijanskim jezikom s obzirom na to da je fra Grgo poznao, između ostalih, i taj jezik: *Dove e quell' fratre?* Gdje je taj fratar? *Vi chiama eccellenza subito. Deus tibi sit auxiliator.*

Zanimljivi su i izreke, frazemi i fraze koji se javljaju u tekstu: *Dero mu vuk mater ko ne govori. Nosi krv iz kuće. Da mu kaursku*¹⁶ majku gradim (valjda psotka). Osim frazema i fraza, koristi i poslovice, koje su svakako baština naroda na prostoru Balkana, posebice naroda koji vjekovima živi u Bosni i Hercegovini. Kao primjer navodim nekoliko: *ili puška pucaj ili čekić kucaj, kud će suza nego na oko*.

Fraze kojima se ističe udaljenost (mjera za daljinu): *dva sada*¹⁷ više Žepča, *jedan sat do Tuzle, s mostarske strane više Konjica. Nota bene*¹⁸ (Pamti dobro! Da se ne zaboravi!).

Spominju se i brojni toponimi: Sarajevo, Beč, Jajce, Spljet¹⁹, Brod²⁰, Zenica, Tuzla, Sarajevo, Imotsko²¹, Metković, Osova kod Žepča, Beograd, Mostar, Peć, Trst, Misir (tur. *Misir*, arap. *Miṣr* – Egipat), Bitolj²², Mačedonija²³, Mleci²⁴, Livno, Prizren, Maglaj, Osijek, Travnik, Kladanj, Doboj, Novi Šeher, Krajina, Banjina, Rumelija – nekadašnji naziv za turske posjede u Europi, pa i za naše krajeve osvojene do 1541.²⁵ Arbanija²⁶ Egzonimi: Mleci, Beč, Carigrad. Bilježi i nazive za ondašnje regije poput Posavine i Krajine. Spominje i nekoliko hidronima: Neretva, Miljacka, Sava. Zanimljivi su nazivi poput: *pjesma žalosnica, snebljušiti* kao i arhaizmi: *obiknuti, durati, vojevati, hiljada, rogušit se*.

¹⁴ Ova rečenica ima i kulturološko, vjersko značenje i poruku unutar teksta.

¹⁵ Tur. *Terbiye* – 1. odgoj, 2. uljudnost, lijepo ponašanje, 3. strogo kažnjavanje, 4. dresiranje, dresura, 5. pripremanje jela sa što boljim okusom.

¹⁶ *Kaur, ar, gavur* – nevjernik, muslimanski naziv za kršćanina.

¹⁷ *Sad* – sat, vjerojatno se radi o tipfeleru nastalom prilikom prepisivanja.

¹⁸ Lat. *akc. nota bene*, prema: Klaić (2007: 954).

¹⁹ Danas Split.

²⁰ Danas Slavonski Brod.

²¹ Danas Imotski.

²² Danas Bitola.

²³ Danas Makedonija.

²⁴ Danas Venecija.

²⁵ Prema *Rječniku stranih riječi* Bratoljuba Klaića (2007: 1180).

²⁶ Stari naziv za Albaniju, prema: Klaić (2007: 94).

Među brojnim stranim riječima kojima se fra Grgo služi najčešće su riječi iz osmanskog turskog jezika, bilo da su izravno preuzete bilo da su ušle u tadašnji bosanski jezik preko osmanskog turskog iz arapskog jezika: *džilitati* (< *džilit* – tur. *džirid* – koplje bez gvođenoga šiljka), *čador* (< *čador* – tur. *čadyr* – šator), *bećar* (tur. *bekjar* – veseo, raskalašen), *vezir* (< *vèzir* – tur. *vezir* – najviši upravni čin u bivšoj sultanskoj Turskoj; ministar-predsjednik, *sultan* (< *sultan* ar.-tur. titula monarha nekih islamskih država (u Turskoj naziv vladara od 13. stoljeća), *derviš* (< perz. monah-prosjak kod muslimana), *čajuš* (tur. *čavuš*) – podoficirski čin u turskoj vojsci), *efendija*, *kujundžija*, *čitap*, *aga*, *defterdar*, *spahije*, *jenjičari*, *baša*, *bašaluk*, *odobaša*, *sakadžbaša*, *čalma*, *čibuk*, *čaršija*, *zulumčari*, *nizam* (tur. *nizam* – red, pravilo), *nizamat*, *medžlis*, *harač*, *haračlija*, *teferić*, *setra* (tur. *setre* – vrsta kratkog kaputa), *nizamska setra* (dio vojne odore, vojni kratki kaput), *pirinač* (tur. *pirindž* – riža), *sokak*, *ulef*, *avlija*, *kapija*. Naveden je mali dio riječi podrijetlom iz osmanskog turskog. Među njima se posebno ističu riječi kojima se imenuju vršitelji radnje muškoga rada: *kujundžija*, *topdžija*, *sahadžija*, *zulumčar*, *haračlija*, *defterdar*. Javljaju se i riječi koje označavaju vršitelja radnje i iz drugih jezika: *inžinir*, *oberlajtant*. Posebno su zanimljivi nazivi za turske dostojanstvenike, civile i vojnike: *sultan*, *vezir*, *derviš*, *efendija*, *jenjičar*, *aga*, *spahije*, *hamandžija*, *odobaša*, *sakadžbaša*. Javlja se i leksem u ženskom rodu *handžinka*, no pretpostavljam da se radi o riječi *hadžinka* (žena koja je bila na hadžu); u Bosni i Hercegovini danas se čuje *hadžinica*.

Osim riječi podrijetlom iz osmanskog turskog jezika, javljaju se i talijanizmi: *porta*, i to kao objašnjenje za riječ *kapiju*, koja je osmanskoga podrijetla, tuđica se objašnjava tuđicom; grecizmi: *haps* (grč. *Hápto* – spopadnem, vežem – zatvor, uze, tamnica) te galicizmi: *eskorta* franc. *escorte* – oružana pratnja radi zaštite ili nadzora.

Zanimljivo je i navođenje sinonima, odnosno objašnjavanje jedne riječi drugom u sinonimskom značenju: pobili se, potukli se.

2.7. Tvorba riječi

Najčešći su primjeri sufiksane tvorbe riječi pomoću sufiksa *-džija*: *topdžija*, *sahadžija*, *zulumdžija*, *kujundžija*. Sufiks *-džija* opisao je Babić u *Tvorbi riječi* upravo kao sufiks koji dolazi iz turskoga jezika i kojim se tvore imenice muškoga roda, vršitelji neke radnje. Zanimljiv je oblik sufiksane tvorbe *gimnazi-sta*, riječ je tvorena sufiksom *-sta*, što je dosta rijedak oblik sufiksane tvorbe i nije tipičan za hrvatski jezik.

Imenica *Turak*, imenica muškoga roda, tvorena je sufiksom *-ak* i neoboje-na je (za razliku od leksema *Turčin*)²⁷. Stanovnika Beča naziva *Bečlijom*. Ime-nica *Bečlija* tvorena je sufiksalsnom tvorbom pomoću sufiksa *-lija*, ista je situ-acija i s imenicom *haračlija*. Imenica *starež* tvorena je sufiksom *-ež*. Zanimljiv je oblik riječi *molbenica* (danas bismo rekli *zamolba*), tvorena je sufiksom *-ica*. Jako je plodna prefiksalsna tvorba prefiksom *za-*: *zapašiti se*, *zaveziriti se*, kao i prefiksom *po-*: *poturčit se*, *poubijati se*. Istaknula bih i imenicu *kvazbaša*, koja je nastala srastanjem. Zanimljiv je oblik *karavlaški*, pridjev je to koji je nastao srastanjem riječi *kara* (tur. crn) i *vlaški*²⁸. Javljaju se i složenice u kojima je prvi dio riječ stranoga podrijetla, a drugi dio domaća riječ: *oberstari*²⁹, ali i sraslice poput *štokuda*.

2.8. Upravni i neupravni govor

Jedno od osnovnih obilježja fra Grgina pisanja jest upravni i neupravni govor: „Uz večeru, kiša je padala, dodju u kuhinju dvije ustaše, jedan pijan, pa u kuhinji kuharicu zapita, je li ovdje fra Grgo. Odgovara: ‘Nije, otišao je u Maglaj.’ Dva tri puta tako pita, a ja se ne mogoh strpiti nego viknem kroz prozor: ‘Evo fra Grge, šta hoćeš?’ (...) Na to zaviče oni ustaša: ‘Poručuje ti tuzlanski paša da mu odmah pošalješ na bosanske skele svoga djogata.’ Ja mu zavičem: ‘Nosi krv iz kuće. Nas je sedam ovdje, a vas dvojica.’ Onda oni drugi Turčin, što nije bio pijan zaviče: ‘Ne ište paša konja, nego ovi se zahvalio u kafani u Žepču, a zove se Hardalović, da ga osramota, ako na tvom konju ne dođe u Žepče. Nego daj ti meni malo baruta pa ću ja njega odvesti.’” (Martić 1956: 177) Upravni govor u fra Grginu jezičnom diskursu ima nekoliko funkcija, ali prva i osnovna jest živost i neposrednost koju do-nosi takav način prenošenja misli, odnosno događanja, što to djelo čini tako posebnim i drugačijim.

3. Zaključak

Zapamćenja fra Grge Martića pravi su jezični biser i jezični izazov. Djelo je to koje u sebi krije bogatu naraciju, presliku nekih davnih vremena obo-jenih leksemima koji dočaravaju život hrvatskoga franjevca u 19. stoljeću na

²⁷ Za ženski rod koristi se imenica *Turkinja*.

²⁸ Kod različitih naroda naziv za različite tuđe narode, Slaveni različitim varijacijama toga imena prvotno zovu Talijane, Turci zovu Vlasima sve kršćane, po čemu je i kod Hrvata to često naziv za Srbe, prema: Klaić (2007: 1429).

²⁹ *Ober* (njem. *Ober*) – nad, viši, stariji prema: Klaić (2007: 960).

prostoru Bosne i Hercegovine. Specifičnost fra Grgina teksta naslovljenoga *Zapamćenja* jest u tome što je on cjelovit tekst govorio drugoj osobi, uglednom profesoru dubrovačke Gimnazije Janku Kohariću, s odmakom od nekoliko desetaka godina, a onda je Koharićev tekst uredio i priredio za tisak dr. Ferdo Šišić. Očekivano bi bilo da je tekst koji je nastajao na opisan način doživljavao izmjene, što slučajne, što namjerne. Taj put stvaranja teksta vrlo je izazovan u smislu jezične analize i pripadnosti izvornom autoru. Iščitavajući tekst *Zapamćenja*, može se naići i na tipfelere (*oni čovjek ispadni*, oblik *ispadni* vjerojatno je omaška u pisanju i/ili prepisivanju), koje treba izostaviti iz analize i na koje je upozorio i sam Ivo Pranjković u svojoj analizi. *Zapamćenja* su izvrstan tekst ne samo za lingvističku (filološku) analizu nego i za sociolingvističku jer izvrsno opisuju vrijeme 19. stoljeća na prostoru Bosne i Hercegovine te daju vjernu sliku tadašnjega života. Ono što treba posebno istaknuti jest bogat jezični korpus koji valja analizirati na svim gramatičkim razinama: fonološkoj, morfološkoj, sintaktičkoj, leksičkoj i tvorbenoj, kako bi se dobio cjelovit i potpun prikaz. Posebno treba istaknuti leksik, s posebnim osvrtom na riječi podrijetlom iz osmanskog turskog i arapskog jezika kojima taj tekst uistinu obiluje. Nikako ne treba umanjiti ni značenje spomena mnogih povijesnih osoba koje su obilježile prikazano vrijeme od biskupa Strossmayera do Divkovića, ako govorimo o hrvatskom kulturnom krugu, ali isto tako valja istaknuti i gotovo sve begove koji su vladali Bosnom do njezine amnestije, a koje je fra Grgo spomenuo u tekstu, a vrlo ih često i detaljno okarakterizirao kroz postupke i jezik. Ono što bi valjalo učiniti u budućim istraživanjima fra Grgina jezika jest detaljno analiziranje svih slojeva osmanskog turskog jezika kojim se fra Grgo koristi i u cjelovitim rečenicama, ali i u leksiku, i to u vrlo velikom broju.

4. LITERATURA

1. Babić, Stjepan (1991) *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, HAZU, Zagreb
2. Babić, Stjepan; Brozović, Dalibor; Škarić, Ivo; Težak, Stjepko (2007) *Glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika*, Nakladni zavod Globus, Zagreb
3. Berbić Kolar, Emina, Kolenić, Ljiljana (2014) *Sičanske riči*, Učiteljski fakultet, Osijek
4. Berbić Kolar, Emina, Gligorić, Igor Marko (2019) *Bosanski jezik i govori na granici Europske unije*, DHS 3 (9), Tuzla, str. 37-48

5. Berbić Kolar, Emina (2021) *Turkisms in the slavonian dialect as a bridge of intercultural ties between two peoples: Croats and Turks* // Intercultural Education: Conference Proceedings = Obrazovanje za interkulturalizam: zbornik radova / Mlinarević, Vesnica; Brust Nemet, Maja; Husanović Pehar, Jasmina (ur.). Osijek: Faculty of Education; Croatian Academy of Sciences and Arts, the Centar for Scientific Work in Vinkovci, str. 103-113
6. *Hrvatski opći leksikon* (1996) urednik August Kovačec. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb
7. Klaić, Bratoljub (2007) *Rječnik stranih riječi*, Školska knjiga, Zagreb
8. Martić, Grgo (1906) *Zapamćenja*, Naklada Đure Trpinca – Knjižara Jugoslavenske akademije, Zagreb
9. Pranjković, Ivo (2000) *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrene*, Matica hrvatska, Zagreb
10. Vrljićak, Lucija (2015) „Fra Grgo Martić, učitelj i promicatelj pedagoške misli u BiH“, *Suvremena pitanja, časopis za prosvjetu i kulturu*, Mostar

DSc Emina Berbić Kolar

The Language of *Zapamćenja* (Memories) by Friar Grgo Martić

Summary

Fra Grgo Martić was a Franciscan, a writer, an Illyrianist, and a witness of his time, who kept record of the 19th-century reality of Bosnia and Herzegovina. He was born in Rastovača near Posušje in 1822, and died in Kreševo in 1905. *Zapamćenja* is his most valuable prose work, in which he describes aspirations of the Greater Serbia and the Serbian propaganda of that time, which aimed at the annexation of Bosnia and Herzegovina. Friar Grgo Martić was a polyglot who mastered Croatian, German, Latin, Italian, French, Turkish and Hungarian. It is precisely from this multilingual perspective and his belonging to the Illyrian Movement that a comprehensive linguistic analysis of his best literary achievement – *Zapamćenja* – will raise interest. The objective of this paper is to offer a comprehensive linguistic analysis of Friar Grgo Martić's *Zapamćenja* – including the phonological, morphological, syntactic and lexical levels. The language of Friar Grgo's *Zapamćenja* will be placed in the historical context of the time in which the work was created. Special attention will be paid to the context of time and space in which the work was created, and the sociolinguistic conditioning of space and time in relation to the value of this work. The methodology will be based on the analysis of the text and the comparison thereof with the normative manuals of the time of the creation of the work.

Keywords: Friar Grgo Martić; *Zapamćenja*; Croatian language; Illyrian Movement; Bosnia and Herzegovina.

Dr. sc. Emina Berbić Kolar
Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti
Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
eberbic@foozos.hr

